

ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТА ЯК ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Георгій ЛОЖКІН, Наталія ГЛУХАНЮК, Наталія ВОЛЯНЮК Copyright © 2003

Актуальність дослідження. Дефініція “суб’єкт як носій активності” для сучасної вітчизняної психології набуває статусу категорії, що обґрунтовує її предметне ядро. Саме тому важливо здійснити ґрунтовний аналіз цієї категорії, котра відіграє роль “категоріального центру” у науково-психологічному просторі генетичних визнань й характеристик людини.

Сутнісний зміст: встановлено, що основним критерієм оцінки рівня професійного розвитку людини як суб’єкта діяльності є її здатність і внутрішнє прагнення до вияву доволно усвідомленої активності.

Мета дослідження полягала у визначенні індикаторів спонтанійної активності суб’єкта професійно-педагогічної діяльності. Орієнтація на суб’єктний підхід при виборі індикаторів дозволила віднести до найважливіших показників психологічну готовність, структуру самопізнання та аутопсихологічну компетентність.

Ключові слова: *суб’єкт, діяльність, активність, розвиток.*

Інтенсивний розвиток психології на початку третього тисячоліття поєднує концептуальну різноманітність наукових шкіл, напрямків, теорій і наукових парадигм. В останньому виданні книги О.М. Леонтєва констатується, що світова психологія майже століття розвивається в умовах кризи її методології. Система психологічних знань, розколота свого часу на гуманітарну й природничо-

наукову, описову й пояснювальну, дає все нові й нові тріщини, в яких щезає сам предмет психології [5].

Тому пошук єдиної основи для таких різних, а почасти навіть протилежних, напрямків і течій у розвитку психології як науки є досить актуальним. На думку видатного російського психолога А.В. Брушлінського, в цьому взаємозв’язку найбільш перспективною теоретичною основою, що спроможна поступово зблизити напрямки і течії сучасної психологічної науки у процесі виявлення і розвитку потенційно спільної для них концептуальної суті, можуть стати передусім ті теорії, що послідовно і системно реалізують у психології методологічний принцип суб’єкта, його діяльність і стосунки [2].

В ідеї суб’єктності людини В.А. Петровський вбачає опору для побудови структури особливої предметної галузі психологічних досліджень. Відтак започатковується абсолютно нова предметна сфера – *психологія суб’єкта*, яка не співпадає зі сферою диференціально-психологічних розробок, присвячених індивідуальним особливостям людей, і традиційних соціально-психологічних досліджень, предметом яких є зв’язки між індивідами [8].

Загалом проблема суб’єкта є спільною для гуманітарних, біологічних і технічних наук. У психології вона має свою специфіку, оскільки характеризується з позиції суб’єктно-діяльнісного підходу. За такої умови найістотніша особливість – суб’єктивне ставлення людини до себе

як носія системи психіки, як до функціонування відповідального за її суб'єкта, котрий у собі знаходить джерела і рушійні сили психічного розвитку.

Людина, функціонуючи як суб'єкт своєї діяльності, здатна цілеспрямовано реформувати об'єктивну дійсність і стимулювати власний творчий саморозвиток. Ця теза є провідною в теоретико-методологічному осмисленні проблеми вітчизняними психологами. Щодо основного масиву емпіричних досліджень, то в них *ідеї суб'єктного розвитку і суб'єктного буття* людини не знайшли належної реалізації, а використовуються переважно у вигляді засадничих абстрактно-пояснювальних моментів дослідження. При цьому серед показників суб'єктності людини виділяють такі: цілісність, активність, соціальність (А.В. Брушлінський, 1996); цілісність, активність, ініціативність, відповідальність (К.О. Абульханова-Славська, 1991); активність, свідомий характер діяльності, самосвідомість і відповідальність як складові свободи вибору (Е.В. Волкова, 1992); цілісність, розвиток, свобода, цілеспрямованість (В.А. Петровський, 1993); розвиток, усвідомленість, самостійність, спонтанність (В.О. Татенко, 1997); саморегулювання діяльності і суб'єктивний досвід (А.К. Осницький, 1996) та ін. Перераховані показники мають інтегральний характер, вирізняються теоретичною ємністю. Однак вони неопераціоналізовані, що ускладнює можливість їх експериментального вивчення.

На думку М.С. Пряжникова, "індикатором" суб'єктності є діяльність як її формовияв. Щонайперше мовиться про самостійну, усвідомлену й перспективну за змістом свого розвитку трудову діяльність, що заповнює все життя та вимагає самостійного відстеження за її перебігу, знаходження суті й відкриття шляхів удосконалення себе [9, с. 31]. Вочевидь термін "суб'єктність" почасти вживається без визначення його змісту і використовується як синонім суб'єкта, як

його атрибут чи еквівалент. Проте цей термін, на наш погляд, містить нове змістове наповнення, що висвітлює людину не стільки в ролі виконавця, скільки як пристрасного "сценариста" своїх дій, котрому притаманні активна позиція і цілеспрямованість.

У теоретичній психології встановлено [2; 3; 4; 7; 8 та ін.], що до проявів суб'єктності людини, самовпливу її як причини розвитку психічної активності, слід віднести діяльність, процес спілкування і самосвідомість. Актуальність психологічного обґрунтування окремих сфер людської діяльності спричинена: по-перше, тим, що життя людини є відтворенням її психофізичної цілісності, тобто життєдіяльністю; по-друге, тим, що відтворення світу в собі і себе у світі при здійсненні пізнавальних і практичних дій означає наявність предметної діяльності, або діяльності у вузькому значенні слова; по-третє, тим, що продукування спільності з іншими людьми завжди здійснюється як діалогічний процес; по-четверте, тим, що творення себе – це завжди діяльнісне утвердження свідомості, самовпевнення в рефлексії [8]. Отож людина – суб'єкт власної життєдіяльності, котра програмує і випещує свої вітальні схеми зв'язку зі світом. Це обіймає не лише фізичний аспект її існування, а й буття як психофізичного унікального цілого.

Проблематика психологічних досліджень суб'єкта вітальності передбачає вивчення:

- біологічних передмов додержання людиною збалансованості у своїй взаємодії зі світом;
- життєвого шляху особи, способів реалізації нею своєї долі;
- шляхів і способів реставрації людиною своїх відношень зі світом у кризові моменти життя.

До того ж людина – суб'єкт предметної діяльності, котрий виявляє свій потенціал у продукуванні нею предметів духовної і матеріальної культури, яке ор-

ганізується у вигляді процесів упредметнення й розпредметнення людських “сутнісних сил”. Тому поступальний розвиток людини – це, щонайперше, процес її становлення як суб’єкта різноманітних видів і форм діяльності. Тому кожна особа – не лише істота, а й суб’єкт всілякого діяння. І тільки тоді, коли вона стає суб’єктом спершу окремих видів і форм діяльності, а потім їх сукупностей і систем (суб’єктом життя), то розвивається інтелектуально. Адже інтелект – це та властивість, яка задіюється до діяльності і забезпечує можливість її виконання. Отож суб’єкт – джерело активності, діяльності, а остання водночас – спосіб існування суб’єкта, котрий існує тільки у діяльності. Сучасні психологічні дослідження суб’єкта предметної діяльності присвячені вивченню:

- залежності протікання психічних процесів людини від того, яке місце вона відводить їм в організації власної діяльності;
- смислового спричинення (детермінація) психічних процесів, “смислової установки”, “смислових утворень”;
- загальних механізмів саморегуляції як “особливого контуру” організації інформаційних процесів, котрі регулюють діяльність.

У наукових працях цього напрямку людина є діячем, суб’єктом діалогічного процесу. Причому спілкування і комунікація не співпадають між собою (остання, скажімо, може мати суто службовий характер). Психологічні дослідження суб’єкта спілкування охоплюють такі напрямки: символічний інтеракціонізм, трансактний аналіз, соціальну перцепцію, соціальний вплив і природу влади, діяльнісне опосередкування міжособистісних відношень, дослідження діалогічності свідомості. Окремий напрямок пізнання людини як суб’єкта спілкування стосується розробки проблеми “відображеної суб’єктивності”, котра обґрунтовує психологічні умови ідеальної репрезентованості (відображення) людини в житті інших людей.

Крім того, людина – це суб’єкт діяльності самопізнання, що підтверджує багата традиція філософського аналізу проблеми. Предметом психологічних досліджень суб’єкта самопізнання є:

- відкриття людиною власного “Я” у процесі вікового розвитку;
- самооцінка особистості;
- моральна саморегуляція поведінки;
- “конфліктна сутність”, вироблення системи самоставлення. У цих дослідженнях суб’єктом є особисте Я.

Зважаючи на те, що поняття “суб’єкт” у психології традиційно конкурує з категоріями “людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність” та ін., треба перш за все обґрунтувати прийнятний варіант теоретичного розв’язання цієї проблеми. Аналіз різноманітних концепцій зазначеного змістового спрямування показав, що найбільш розробленою є теоретична модель В.О. Татенка, що виокремлює у просторі психічного феномен суб’єктного ядра. На думку автора, конкретна людська істота може бути чи вважатися індивідом, стати особистістю, індивідуальністю, розвиватися у напрямку універсумності, лише виявляючи себе в ролі суб’єкта життєвої активності (**рис.**). Причому центральне місце у цьому рольовому самовиявленні посідає активність психічна в широкому, глибинному і вершинному, структурно-функціональному, генетичному і змістовному розумінні [10].

Отже, конституювальною характеристикою особистості людини є її суб’єктність. Її можна описати як деяку сукупність властивостей, що не коректно стосовно суб’єктна – інтегральної характеристики, яка претендує на системність (цілісність і неподільність). Спираючись лише на логіку аналізу категорії “суб’єкт”, що склалася історично, можна підійти до ґрунтового теоретичного аналізу суб’єктності.

Важливість наукового пізнання психологічних особливостей людини як носія активності і суб’єкта діяльності підкреслювалася неодноразово. Роботи С.Л. Ру-

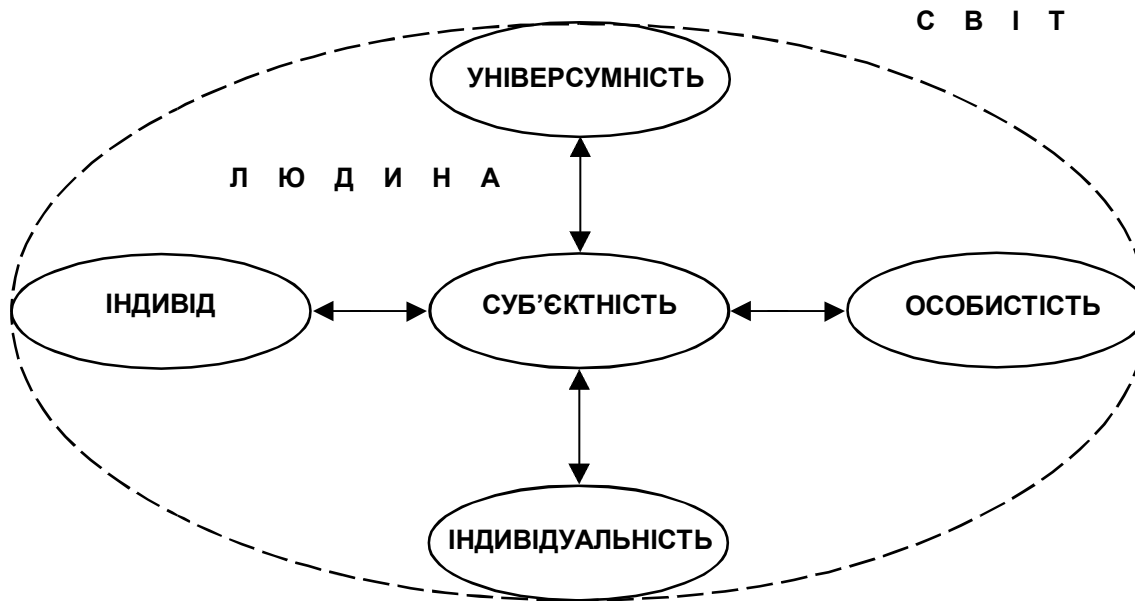

Рис.

Суб'єктна центрація категоріального простору "Людина"

бінштейна [11], в яких підхід до побудови методологічних засад психології починається з аналізу категорії "діяльність" і закінчується постановкою проблеми людини й відтак суб'єкта повноформатної діяльності, є класичними, фундаментальними. Видатний учений виступав проти відособлення суб'єкта від діяльності, проти розуміння їх взаємозв'язку як суто зовнішнього. В діяльності він убачав умову формування й розвитку суб'єкта. Суб'єкт не тільки діє, перевтілюючи предмет відповідно до своєї мети, а й виконує різні функції-якості у процесі й у підсумку її здійснення, коли змінюються і об'єкт впливу, і суб'єкт діяння.

А.В. Брушлінський [2], аналізуючи категорію суб'єкта, підкреслює, що саме розгляд людини як суб'єкта допомагає holisticно розкрити її специфічну активність у всіх видах взаємодії зі світом. За мірою прожитих років у житті людини все більше місця займають саморозвиток, самовиховання, самоформування. Ототожнюючи поняття "суб'єкт" і "суб'єктність", останню автор визначає як системну цілісність усіх складних і супереч-

ливих якостей, яка утворюється у процесі історичного й індивідуального розвитку. Однак він же зазначає, що людський індивід не народжується, а стає суб'єктом під час утвердження спілкування, діяльності та інших видів своєї активності.

Д.Б. Ельконін визначає суб'єктність як спосіб життя: "Суб'єкт є, живе, – пише автор, – тоді, коли виявлений та об'єктивований сам зсув, перехід від натуральної до культурної форми, тобто рух до перетворення своєї поведінки у предмет, до дослідження засобів виявлення і бачення власної поведінки поза собою" [12, с. 86]. Е.В. Волкова виокремлює чотири атрибутивні характеристики суб'єктності: активність, свідомий характер діяльності, самосвідомість і відповідальність як наслідок свободи вибору [3]. І.С. Якиманська [13] характеризує суб'єктність як властивість, котра набувається і формується завдяки природній життєдіяльності, кристалізованій у потенціях людини. Авторка зосереджує увагу на багатоплановості проявів активності суб'єкта і вказує на два напрямки її реалізації – пристосовуваль-

ний і креативний. На думку В.О. Татенка [10], сутнісною ознакою, за якою культурна особа вирізняє і стверджує себе у просторі й часі індивідуального та історичного буття, є “суб’єктність”, тобто із середини детермінована спонтанійна активність творення власної психіки і себе як її суб’єкта.

Отже, одним з найбільш узагальнених і сутнісних проявів суб’єктності людини є доволно усвідомлена активність, завдяки якій вона досягає поставленої мети. Не випадково при змістовному аналізі суб’єктних характеристик, тим більше в контексті якоїсь конкретної проблеми, мовиться про людину як про суб’єкта діяльності-активності. Проаналізовані нами наукові праці [1; 5; 7; 9; 10 та ін.] вказують на актуальність дослідження суб’єктно-діяльнісних особливостей людини. Однак питання про те, що є джерелом активності суб’єкта і які зв’язки внутрішнього спричинення самоактивності, залишаються відкритими.

Загалом проблема активності давно розроблялась у філософії, психології, педагогіці, літературі, мистецтві і навіть політиці. Проте сама суб’єктна активність, яку самодостатньо розвиває, організує і контролює суб’єкт, стала предметом пильної уваги психологів порівняно недавно. Аналізуючи соціокультурну ситуацію становлення наукової думки, В.А. Петровський приходить до висновку, що активність, перебуваючи у тіні інших категорій, залишалась недостатньо висвітленою. Динаміка її статусу метаморфічно описана ним у термінах захисних механізмів (витіснення, обмеження, раціоналізація), дія яких не давала змоги щезнути із вітчизняної психології цілого класу явищ внутрішньої активності людини.

Предметна увага до педагога як суб’єкта професійної діяльності вимагає визначення того, наскільки він активний в освітньому процесі, якою мірою він є суб’єктом, а не пасивним виконавцем чужої волі, які психічні явища набуваються

ним як суб’єктом і з чого ця суб’єктність складається. На відміну від суб’єктивності, яка ототожнюється нами з ціннісним онтологічним аспектом буття людини, суб’єктність – це змістовно-дійова характеристика активності, котра підкреслює інтенціональність діяча-суб’єкта.

Суб’єктність може зосереджуватися у ставленні до речей, знаків, подій, явищ, людей і самого себе й виявлятися в діях, коли людина перетворює їх в об’єкти цілеспрямованих трансформацій: починає аналізувати, комбінувати, використовувати у вигляді засобів. За такої інтерпретації питання про розвиток суб’єктності центрується на розвитку інструментарію та засобів об’єктивізації.

Специфічність саморозвитку, самоорганізації суб’єкта в тому й полягає, що у процесі становлення і розвитку людини активність, яка виникає у відповідь на тиск навколишнього середовища, змінюється на власну активність, спрямовану на пошук сенсу її життєдіяльності: з чим треба вступати у взаємозв’язок і що варто реформувати у власних інтересах. Теоретичний аналіз переходу особи до цього нового рівня взаємодії з навколишнім світом поданий А.В. Брушлінським [2]. Він обґрунтовує суб’єктні формовияви людини, а саме спрямованість її свідомості до пошуку, визначення завдань і засобів їх успішного вирішення, узгодженість власних устремлінь із зусиллями інших людей.

Емпіричними дослідженнями [1; 3; 5; 8; 11 та ін.] доведено, що вихідним етапом формування суб’єкта є процес пізнання самого себе, який містить дві складові, іноді тісно взаємопов’язані між собою: пізнавальний цикл і пізнання своєї особистості. Другий етап пов’язаний із самовдосконаленням, третій – із творінням суб’єктом власного життя, суб’єкт-суб’єктних взаємин зі світом, утвердження діалогу. Тоді людина свідомо керує собою і своїм життям, адекватно осмислює динаміку когнітивних ситуацій. Звідси основний онтопсихологічний

критерій оцінки рівня зрілості людини як суб'єкта – її здатність і внутрішнє прагнення до вияву вчинкової активності життєтворення, котре символізує суто людський спосіб існування кожного у світі.

Використання суб'єктного підходу в прикладних дослідженнях, наприклад під час професіоналізації педагога, дає змогу говорити не лише про розвиток людини у цьому процесі, а й про механізми, які визначають динаміку й спрямованість такого розвитку. Серед останніх важливе значення мають саморегуляція діяльності, самоактивність, саморозвиток людини – суб'єкта діяння. Часта декларація науковцями саморозвитку як важливого онтологічного принципу, не набула бажаної змістовності в конкретних психологічних дослідженнях. Так, пізнання чинників, котрі спричиняють характер діяльності і психологічні механізми, за допомогою яких людина привласнює різні впливи і соціальні норми, значно переважає над вивченням закономірностей творчої активності, самоствердження та самоздійснення особистості.

Водночас відомо, що можливість розгляду самоактивності і саморозвитку пов'язана з дослідженням здатності людини вийти за межі власної діяльності, щонайперше задля її аналізу, оцінювання і подальшої організації. Процес становлення професіонала за такого підходу характеризується безперервністю саморозвитку людини протягом усього життя. Професіоналізація тут є способом буття, формою розвитку її суб'єктності.

Аналізуючи філософські, методологічні і психологічні уявлення про процес професіоналізації, вкажемо на два різні підходи до визначення його сутності. Перший пов'язаний із розвитком і саморозвитком особистості, другий – з адаптуванням людини до тієї чи іншої системи професійної діяльності, а також оволодінням та привласненням її окремих компонентів і складових. Тому головна проблема процесу професіоналі-

зації формулюється нами як суперечність між системою динамічно змінних професійних функцій та індивідуальним розвитком кожної окремої людини, становленням її як суб'єкта-фахівця.

Підґрунтям для зваженого міркування про те, чи є людина суб'єктом своєї активності, можуть бути конкретні емпіричні індикатори. Орієнтація на суб'єктний підхід при виборі таких індикаторів дозволяє віднести до найбільш важливих показників психологічної готовності, структури самопізнання та аутопсихологічної компетентності. Так, психологічна готовність – це складноструктурне утворення, яке характеризує рівень самостійного задіяння педагога до діяльності і спричинене різнорівневими індивідуальними властивостями. Професійне самопізнання ґрунтується на цілісності й адекватності уявлень людини про себе, зваженій самооцінці, котра відіграє роль передумови цілеспрямованого планування власної стратегії професійного зростання. Самопізнання професіонала – різновид самопізнання, об'єктом якої є сама особистість як суб'єкт професійної діяльності, котрий усвідомлює свою приналежність до того чи іншого професійного товариства.

Аутопсихологічна компетентність – це суб'єктна властивість, яка містить певний рівень самопізнання і самореалізації, що забезпечує знання людини про саму себе, адекватну оцінку власного потенціалу, здатність до самоспостереження і рефлексії, спроможність оптимально взаємодіяти з навколишнім світом за наявності внутрішнього локус-контролю, бажання пізнавати себе і прогресивно саморозвиватись. Ця компетентність як теоретичний конструкт являє собою сукупність й ієрархію особистісних властивостей, а відтак гарантує рівень і якість функціонування саморегуляційної системи. Саме у зазначеному соціальному полі, на тлі добре обізнаних інститутів і груп, можливе прискорення професійного розвитку людини.

ВИСНОВКИ

На думку авторів, базовими характеристиками професіонала як суб'єкта діяльності є:

– *активність*, яка полягає у самостійному визначенні мети діяльності і можливостей її досягнення;

– *цілеспрямованість* діяльності, результатом виконання якої є реальна зміна ситуації й об'єкта, на який вона була спрямована;

– принципово *штучний характер* діяльності, який полягає в тому, що будь-якому вчинку передують реальне відтворення, котре містить у собі різні операції, засоби, умови й очікувані результати його виконання.

За такого співвідношення розглянутих понять професіоналізація являє собою процес становлення суб'єкта діяльності. Психологічне пізнання останнього пов'язане з вивченням впливу *суб'єктної активності* на професійний розвиток людини, визначенням її параметрів та способів вимірювання. Вкрай важливий аналіз даної сутнісної характеристики при вирішенні практичних завдань упродовж усього шляху становлення особистості фахівця – під час самовизначення, самопізнання і здолання перешкод у прямуюванні до вершин свого розвитку.

1. *Абульханова-Славская К.А.* Типологический подход в личности профессионала // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / Под ред. В.А. Бодрова. – М.: Наука, 1991. – 234 с.

2. *Брушлинский А.В.* Субъект: мышление, учение, воображение. – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО "Модэк", 1996. – 392 с.

3. *Волкова Е.Н.* Субъектность как интегративное свойство личности педагога: Дисс. ... канд. психол. наук. – М., 1991. – 46 с.

4. *Глуханюк Н.С.* Психология профессионализации педагога. – Екатеринбург: Урал. гос. проф.-пед. ун-т, 2000. – 219 с.

5. *Леонтьев А.Н.* Деятельность и личность // Психология личности: Хрестоматия. – Т.2. – Самара: "БАХРАХ", 1999. – С. 165–196.

6. *Ломов Б.Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – С. 12–18.

7. *Осницкий А.К.* Проблемы исследования субъектной активности // Вопросы психологии. – 1996. – №1. – С. 32–44.

8. *Петровский В.А.* Феномен субъектности в психологии личности: Автореф. ... докт. психол. наук. – М., 1993. – 43 с.

9. *Пряжников Н.С.* Методы активизации профессионального и личностного самоопределения: Учеб.-метод. пособие. – М.–Воронеж: Изд. МПСИ, 2002. – 400 с.

10. *Татенко В.О.* Суб'єкт психічної активності в онтогенезі: Автореф. дис. ... докт. психол. наук. – Київ, 1997. – 44 с.

11. *Рубинштейн С.Л.* Избр. философско-психологические труды. – М.: Наука, 1997. – 580 с.

12. *Эльконин Д.Б.* Введение в психологию развития (в традиции культурно-исторической теории Л.С. Выготского). – М.: ИП РАО, 1994. – 334 с.

13. *Якиманская И.С.* Требования к учебным программам, ориентированным на личностное развитие школьников // Вопросы психологии. – 1994. – № 2. – С. 46–49.

Надійшла до редакції 26.12.2002.